

**Ethica albo Zwierciadło żywota Krzysztofa
Pieniążka - autobiografia parenetyczna z
początku XVII w.**

Halina Popławska

Halina Popławska

***Ethica albo Zwierciadło żywota Krzysztofa Pieniążka —
autobiografia parenetyczna z początku XVII w.***

1.

Napisany w 1607 r. *Żywot Krzysztofa Pieniążka, rotmistrza i dworzanina królów Stefana i Zygmunta Trzeciego na Lassochowie i gdzie indziej dziedzica etc. ku przykładowi braciej okazany* jest wśród autobiografii staropolskich utworem wyjątkowym. Dziełko poprzedzone zostało *Regestrem żywota z przykładów* i krótką przedmową zaopatrzoną dedykacją „Ich Mościom Miłościwym Panom wobec wszystkich stanu rycerskiego Krzysztof Pieniążek z Krużlowej służby swe powolne zaleca”, całość otrzymała tytuł: *Ethica albo Zwierciadło żywota Krzysztofa Pieniążka...* Tytuł utworu przynosi ważną zapowiedź: tekst zajmuje się działaniem człowieka (etyką) i został napisany w formie „zwierciadła”. Pomyślany jest jako „zwierciadło” życia jednostkowego, konkretnej, realnej osoby: „Krzysztofa Pieniążka”, człowieka określonego stanu i zawodu: „rotmistrza i dworzanina”, egzystującego w rzeczywistej przestrzeni geograficznej i w konkretnym czasie historycznym: „z Krużlowej”, „dziedzica Lassochowa”, dworzanina królów Stefana i Zygmunta Trzeciego”.

Utwór Pieniążka, drukowany w XVII w., w połowie minionego stulecia doczekał się ponownego wydania¹. Nie stał się jednak, jak dotąd, przedmiotem szczegółowszych badań historycznoliterackich, najczęściej bywa zaledwie wymieniany w pracach dotyczących siedemnastowiecznych pamiętników. Nieco więcej uwagi poświęcili autobiografii Pieniążka

---

¹ Zob. *Ethica albo Zwierciadło żywota Krzysztofa Pieniążka rotmistrza i dworzanina królów Stefana i Zygmunta Trzeciego na Lassochowie i gdzie indziej dziedzica etc. ku przykładowi braciej okazana*, wyd. K. W. Wójcicki, Warszawa 1854, Biblioteka Starożytna Pisarzy Polskich, t. 1. Autobiografia Pieniążka cytowana w pracy według tego wydania.

Jadwiga Rytel² i Alojzy Sajkowski, który określił utwór mianem „nietypowej autobiografii” i zaproponował zakwalifikować go do rzędu pamiętników–moralitetów³. Jadwiga Rytel akcentowała tytułowy i kompozycyjny związek dzieła z konwencją „zwierciadła żywota”.

Literacki rodowód utworu Pieniązka stanowią traktaty parenetyczne w postaci „wizerunku”, „zwierciadła” („*speculum*”) człowieka reprezentującego klasę lub grupę społeczną. Tradycja formy „*speculum*” sięga czasów starożytności greckiej i rzymskiej, a zainicjował ją w literaturze Isokrates. W dobie renesansu „zwierciadło” było gatunkiem szczególnie modnym. Najznakomitsze polskie renesansowe „zwierciadła” to *Dworzanin polski* Łukasza Górnickiego wydany w Krakowie w 1566 r. (spolszczenie dzieła Baltazara Castiglioneo *Il Cortegiano*) oraz *Żywot człowieka poczciwego* wydany w latach 1567–1568, stanowiący pierwszą i najważniejszą część ostatniego utworu Mikołaja Reja *Żwierciadło albo Kształt, w którym każdy stan snadnie się może swym sprawom jako we zwierciadle przypatrzeć*. *Żwierciadło* powszechnie uznawane jest za najcenniejsze — obok *Postylli* — dzieło Reja i rodzaj literackiego testamentu pisarza⁴. W tytule utworu Reja zawarty jest szeroki adres czytelnicy, faktycznie zaś adresatem dzieła jest średnia szlachta i stanu szlacheckiego rzecz dotyczy. Jakkolwiek *Żywot* jest „zwierciadłem” szlachcica–ziemianina, ma jednak moc uogólnienia i odnosi się do wyobrażeń „idealnego człowieka”. Jest dziełem parenetycznym najogólniejszym, najbardziej zgeneralizowanym co do bohatera i zakresu treści, najbardziej syntetycznym spośród utworów Reja, który za swój pisarski cel uznawał wychowanie moralne człowieka i w każdym utworze dawał mniejsze lub większe „zwierciadło” żywota ludzkiego. *Żywot człowieka poczciwego* miał służyć przypominaniu wzorów osobowych⁵.

W szesnastowiecznej kulturze polskiej funkcjonowały dwa zasadnicze wzorce osobowe: ideał szlachcica–ziemianina i szlachcica–rycerza. Za trzeci wzorzec idealnego szlachcica uznać można połączenie dwu poprzednich modeli. Religia i szlachectwo stanowiły wartości nadrzędne dla wszystkich wzorców osobowych. Ideał szlachcica–rycerza szczególnie silnie propagowany był w okresie baroku. Przełom XVI i XVII w. przyniósł ureligijnienie wzorców osobowych oraz ustytuczenie i prowincjonalizację wzorców przejętych z renesansu. Jednak różnice dzielące wzorzec osobowy doby odrodzenia od wymagań, jakie stawiano szlachcie siedemnastowiecznej, nie wydają się — zdaniem badacza tych zagadnień, Janusza Tazbira⁶ — istotne i znaczące.

² Zob. J. Rytel, *Pamiętniki Paska na tle pamiętnikarstwa staropolskiego. Szkice z dziejów prozy narracyjnej*, Wrocław 1962, s. 94.

³ Zob. A. Sajkowski, *Nad staropolskimi pamiętnikami*, Poznań 1964, s. 64–65 (Prace Wydziału Filologicznego UAM, Seria Filologia Polska nr 6).

⁴ Zob. uwagi na ten temat: A. Brückner, *Mikołaj Rej. Człowiek i dzieło*, Lwów 1922, s. 101; J. Chrzanowski, *Żwierciadło Reja przed sądem potomności*, [w:] Mikołaj Rej z Nagłowic, *Żwierciadło albo Kształt, w którym każdy stan snadnie się może swym sprawom jako we zwierciadle przypatrzeć*, wyd. J. Czubek i J. Łoś, t. 1, Kraków 1914, s. 3–55; J. Ziomek, *Renesans*, Warszawa 1973, s. 191–197.

⁵ Szerzej o tym: W. Bruchnalski, *Rozwój twórczości pisarskiej Mikołaja Reja*, Kraków 1907, s. 16–29; H. Dziechcińska, *Parenetyka — jej tradycje i znaczenie w literaturze*, [w:] *Problemy literatury staropolskiej*, red. J. Pelc, Seria 1, Wrocław–Warszawa 1971, s. 355–358; H. Dziechcińska, *Kultura literacka w Polsce XVI i XVII wieku. Zagadnienia wybrane*, Warszawa 1994, s. 8–26; *Główne nurty kultury staropolskiej: pareneza, ludyzm, panegiryzm*.

2.

Kompozycję utworu Pieniązka wyznaczają trzy części: *Wiek pierwszy: Młodość, Wiek wtóry: Młodzieństwo, Wiek trzeci: Małżeństwo*. Ujęcie takie przypomina układ *Żywota człowieka poczciwego* Mikołaja Reja. W zakresie kompozycji utwór ujawnia również pewne zbieżności z dziełem Lorichiusa *De institutione principum*, na którym wzorował się Rej. U Lorichiusa czasowe następstwo trzech epok życia: młodości, wieku średniego i starości nie jest uwydatnione ani w podziale na *libri*, ani na *partes*. Trudno w zasadzie wskazać, w którym miejscu kończy się młodość i zaczynają rozważania dotyczące wieku średniego.

Krzysztof Pieniązek, urodzony w połowie XVI w., należy do pokolenia, które dorastało intelektualnie w czasie, gdy trwała jeszcze świetność pisarstwa Reja. Na progu XVII stulecia, w 1606 r., *Zwierciadło* Reja zostało powtórnie wydane w Wilnie. Autor *Ethica albo Zwierciadło żywota* mógł znać obie księgi: *Zwierciadło* i *De institutione principum* i korzystać z nich w swojej pracy. Próba porównania kompozycji utworu Pieniązka z układem tych popularnych „zwierciaდელ” pozwoli, być może, wykryć nie tylko pewne podobieństwa, ale również kierunek przekształceń i ich celowość⁷.

Lorichius skupił uwagę na średnim wieku człowieka, Rej trzy okresy życia człowieka potraktował w taki sam sposób. Autor *Ethica* pominął okres dzieciństwa, a okres starości zbył kilkoma ogólnikami. Ukazał siebie w okresie młodości i dojrzałości jako człowieka zaangażowanego w sprawy publiczne. Założeniem autora było przedstawić bieg własnego życia ocenianego jako zgodne z wzorami przekazanymi przez przodków i oddanego w służbę krajowi. Zgodnie z takim zamierzeniem zastosował autor pisarską metodę selekcyjonowania wydarzeń swojego życia. Pominął wiek dzieciństwa, szczegóły życia rodzinnego, osobistego. Uwagę skupił na sprawach człowieka dorastającego i dojrzałego. Ukazał siebie przede wszystkim w wymiarze życia społecznego, publicznego, jako człowieka moralnie i intelektualnie ukształtowanego.

Lorichiusa interesuje przede wszystkim panujący, który u Reja jest na drugim planie. Bohaterem *Żywota* uczynił Rej „człowieka poczciwego”, ziemianina i rycerza. Narrator — bohater *Ethica* jest rycerzem i dworzaninem, a w końcu ziemianinem. Na utwór składają się również cząstkowe zwierciaდელ, dające portret doskonałego władcy, urzędnika państwowego, obywatela. Pojawia się w nim także wizerunek podkanclerzego Macieja Pstrokońskiego. Na jego treść składa się jednorazowa ocena sposobu sprawowania przez Pstrokońskiego urzędu. Autor podkreślił umiejętne, godzące interesy wszystkich postępowanie kanclerza.

Część utworu mówiąca o wychowaniu i wykształceniu autora może być uznana za odpowiednik znanych parenetyce części traktatu o wychowaniu dzieci i o wieku młodzieńczym. Podobnie jest w przypadku partii poświęconych służbie dworskiej i rzemiosłu wojen-

⁶ Zob. J. Tazbir, *Wzorce osobowe szlachty polskiej w XVII w.*, „Kwartalnik Historyczny” 1976 nr 4, s. 784.

⁷ Porównania utworu Reja z dziełem Lorichiusa dokonał: J. Krzyżanowski, *Wstęp*, [w:] M. Rej, *Żywot człowieka poczciwego*, Wrocław 1956 (BN I 152), s. XX–XXI.

nemu. Są to wszystko ujęcia znane traktatom parenetycznym nawiązującym do schematu biograficznego. Wzorem „zwierciadeł” ukazał autor własne błędy, podkreślając przy tym, iż rozum i dobre wychowanie mają władzę nad złymi skłonnościami i ujemnym wpływem otoczenia.

Konstrukcja autobiografii Pieniązka opiera się na dwóch zasadach. Zasada pierwsza to czasowe następstwo trzech epok w życiu bohatera: „młodości”, „młodzieństwa”, „małżeństwa”, co uwydatnione zostało w podziale na „wiek pierwszy”, „wtory”, „trzeci”. Epoki te w zasadzie stanowią dwie fazy w życiu każdego człowieka: młodość i wiek średni. Zasadę drugą stanowi rozpatrywanie własnego żywota — rotmistrza, dworzanina i ziemianina — ze stanowiska etyki, ekonomiki i polityki, co nie jest jednak w utworze wprost sformułowane, jasno zaznaczone. Podobna zasada występuje również w utworze Lorichiusa⁸.

Wiek pierwszy: Młodość zawiera 17 „przykładów” („*numerus*” 7–23). Najobszerniejszą część autobiografii stanowi *Wiek wtory: Młodzieństwo*, obejmuje ona 45 „przykładów” („*numerus*” 24–69). Zamykający całość *Wiek trzeci: Małżeństwo* jest najkrótszy i liczy zaledwie 12 „przykładów” („*numerus*” 70–81). Należy przy tym podkreślić, iż sześć pierwszych „punktów” utworu pozostających poza wyodrębnionymi i nazwanymi częściami dzieła stanowi rodzaj wstępu. Został on jednak oddzielony od części pierwszej w sposób mechaniczny i niezgodny z ukształtowaniem tekstu, co spowodowało rozerwanie toku logicznie i semantycznie wiążących się ze sobą zdań. Wydzielone w ten sposób etapy życia narratora–bohatera wypełniła nauka, służba publiczna i gospodarowanie na roli.

Nie tylko kompozycja, lecz również zapowiedzi tytułowe „przykładów” umieszczają *Ethica albo Zwierciadło żywota* w kręgu konwencji obowiązujących parenezę. Wśród tytułów zawartych w *Regestrze żywota z przykładów* wyodrębnić można kilka typów.

Najliczniejszą grupę stanowią przysłowia i sentencje, uogólniają one wskazania życia i służą uświadomieniu czytelnikowi prawd moralnych. Oto kilka spośród nich: „Rozum ćwiczeniem się obostrza” (10), „Życie rozpustne za dobrym wychowaniem taje” (23), „Dobry z dobrego się rodzi” (47).

Niemal równie liczne wśród „przykładów” są pouczenia. Najczęściej mają one charakter ogólnych orzeczeń normatywnych, wskazują, jakich zasad należy przestrzegać, jak postępować, co czynić. Niektóre dotyczą konkretnego stanu czy zawodu: „Stateczność ma zachować” (25), „Pilnością zawsze się ma popisować” (27), „W rocie przypowiedzianej jako się sprawować” (48).

Liczna jest grupa tytułów wskazujących na pozytywne skutki przestrzegania zasad. „Sforność czyni jednaki podział, pokój i miłość” (28) — przekonuje autor, aby zaraz potem ostrzec: „A nierówny podział nienawiść, rozruchy, niepokoje” (29). Podobnych sformułowań, wskazujących na skutki nieprzestrzegania praw i zasady sprawiedliwości, jest więcej, np.: „Dla nierównego podziału *turbatae* rosna” (42).

⁸ W. Bruchnalski, op. cit., s. 72–73.

Kilka „przykładów” ma charakter głównie informacyjny, np.: „Obyczaje Pańskie” (46), „Skąd rośnie chęć w ludziach do służb” (53), „Jako osadzić i ubogacić Koronę”(57).

Nieliczne sformułowania *Regestru żywota...* odnieść można wprost do osoby bohatera — jako informujące o wydarzeniach jego życia: *Przystanie do króla Stefana. Powinność każdego slugi* (24), *Żeństwo z wolej i przeznaczenia Bożego* (70). Tytuł „numeru” 38 zawiera czasownik w formie osobowej wskazujący na postać narratora — bohatera: *Do sposobu inszego służbamim był przywiedzion*.

Sentencje i przysłowia pojawiają się również w tekście utworu. Pełnią one funkcję kontekstową: otwierają, spajają lub zamykają tekst główny. Są wśród nich powszechnie znane, rodzime przysłowia, które odnajdujemy również w *Żywocie Reja*, są także myśli zapożyczone u Cycerona, np: „*Iucundi acti labores*” („Przyjemnie jest mieć pracę zakończoną, mieć ją za sobą”). Sądy, refleksje, orzeczenia normatywne i sentencjonalne sformułowania są skierowane bezpośrednio do odbiorcy. Przypominają powszechnie akceptowane wskazania życia.

3.

Autor *Ethica albo Zwierciadło żywota*, wychowanek humanistycznego kolegium jezuickiego, znał zasady retoryki i respektował je w swoim dziele. W utworze zwracają uwagę kilkakrotnie powtarzające się zwroty nazywające akt mówienia, typu: „jako mówię”, „trochę powiem” i podkreślające czynność opowiadania: „tych trochę przypomnę”, „mianować wszystkich nie mogę”. Sformułowania, tego typu świadczą o związku *Ethica...* z tradycją retoryczną. Obok nich pojawiają się w utworze zwroty wskazujące na sposób kształtowania narracji, np: „jako przeczytaj 31 numerum”. Dowodzą one przeznaczenia utworu do cichej, indywidualnej lektury.

Rolę swą widział autobiograf w przekazaniu prawdy bez względu na konsekwencje takiej postawy. Jakkolwiek trzy zadania tekstu: *docere*, *movere*, *delectare* są w utworze realizowane łącznie, ściśle wiążą się ze sobą, wzajemnie uzupełniają, pierwszoplanowe zadanie autobiografii Pieniążka wydają się przejawiać w funkcji *docere*. Cele poznawcze dzieła realizuje przede wszystkim wątek dziejów własnego żywota.

W strukturze utworu wyraźny jest wpływ kanonów retoryki. Autobiografia zawiera pochwałę wychowania i wykształcenia bohatera, autonomicznie w pewnym sensie potraktowaną argumentację i pochwały króla Zygmunta III oraz podkanclerzego Macieja Pstrokońskiego. Dedykacja: „Ich Mościom Miłościwym Panom wobec wszystkim stanu rycerskiego Krzysztof Pieniążek z Kruźlowej służby swe powolne zaleca” oraz sześć pierwszych „punktów” autobiografii pełnią funkcję wstępu (*prooemium*). Autor dając opis swojego życia pragnie naśladować historyków starożytności rzymskiej: Katona Starszego, Gajusza Juliusza Cezara, Swetoniusza. W starożytności odnajduje Pieniążek także genealogię innowacji polegającej na przeznaczeniu do druku i rozpowszechniania relacji o dziejach własnych jeszcze za życia autora. We wstępnej części autobiografii posłużył się Pieniążek charakterystycznymi dla *prooemium* toposami. Przedstawił utwór jako świadectwo prawdy w interesie dobra ogół-

nego (*captatio benevolentiae*). Dla podkreślenia wspólnoty systemu wartości własnych i wartości odbiorców posłużył się autor biblijnym porównaniem i personifikacją: „Ojczyzna–Matka”:

Lecz przywiedzionym do tej pracy, abym wam okazał żywot ku przykładowi
związku tego z przodków swych i miłości zechmy jednaj matki, tej miłej
Ojczyzny synowie, kości z kości, ciało z ciała. Abyście jako latorośle z bujnego
korzenia cnotliwych Ojców i Matki Patriej tej pięknymi sprawami kwitnęli (...)
(E, 152)⁹.

Utwór poświęcił autor „młodzi”, „braci szlacheckiej” i „cnym synom Koronnym” (*dedicare*). We wstępie zastosował Pieniążek również *topos* powodu podjęcia napisania tekstu (*causa scribendi*):

(...) rozmaici, tak senatorowie, jako i cesarze rzymscy *ephemerides* swoje po sobie
zostawowali (...). Co ja wszystko uważając nie inszą też wziął przed sie czę-
ścią, aby sam sobie przypominając swoje postępkę, tak zdrowia niesposobnego
przykrość, jako inne frasunki sobie ulżywał, ponieważ: „*Iucundi acti labores*”,
częścią, aby jeszcze za żywota mego czytane te rzeczy były (...).

(E, 143)

W części pierwszej utworu *Wiek pierwszy: Młodość* pojawiają się pewne formy *generis demonstrativi*. Narrator chwali system wychowawczy kolegium jezuickiego, którego był uczniem. Dla wydobycia społecznych zasług szkoły stosuje amplifikację przez porównanie (*comparatio*) i nagromadzenie (*congeries*):

Albowiem nie wyszło onych nigdy tak wiele ludzi rycerskich z onego trojańskiego konia, jako z tych szkół ludzi osobliwych znacznej nauki, godności wielkiej do spraw prawa biegłości i wiadomości tak potocznych, jako Koronnych, których wiele by wyliczać biskupów, arcybiskupów, kardynałów (...).

(E, 154–155)

Elementy pochwały własnego rodu, jego zacności, starożytności, pobożności, majątności, zasług dla państwa rozsiane są w różnych partiach tekstu. Służą wykazaniu pozycji i zasług narratora–bohatera oraz uwypukleniu niesprawiedliwości, jakie uczyniono członkowi tak wybitnego rodu.

W drugiej części utworu, w partiach chwalaących postaci królów: Stefana Batorego i Zygmunta III oraz podkanclerzego Macieja Pstrokońskiego, a także w partiach ganiących występkę pieczętarzy Batorego i współczesnych urzędników również daje o sobie znać *genus demonstrativum*. W partiach odnoszących się do „teraźniejszych czasów” nagana przybiera mocny ton *generis iudicialis*. Ukazując negatywne strony życia społecznego, politycznego narrator

⁹ Autobiografia Pieniążka cytowana dalej z zastosowaniem skrótu E i podaniem strony przywołanego fragmentu.

oskarża (*accusatio*) „panów” o egoizm, bezprawne działanie, zrywanie sejmów, skłócenie króla ze szlachtą, zajazdy, grabieże, a nawet zbrodnie:

(...) jako proporce swe rozciągają, że też mają Pana po sobie, że nas uboższych z lickkiego poważania i w sąsiedztwach łakomstwa biorąc, bijąc, wiążąc, dosić nad nami dowodzą ku upodobaniu swemu, ściskając nas, gruntów nam ujmując.
(E, 171)

W partiach tego typu narrator występuje w roli „sędziego”, celem wypowiedzi jest napomnienie tych jednostek i grup społecznych, których działania powodują ciągły społeczny niepokój i stwarzają groźbę upadku państwa. Uwypukleniu opinii narratora służy metafora Rzeczypospolitej, która jak łódź „sie to już przez dwadzieścia lat kołysze i jeszcze stanąć nie może”. W uwagach o „czasach terażniejszych” znajdujemy również szereg argumentów mających na celu obronę króla Zygmunta III (elementy *defensionis*) przed ewentualnymi zarzutami odmiennie myślącego czytelnika.

Część druga autobiografii zawiera laudacyjny portret króla Zygmunta III. Narrator wyolbrzymia cnoty i zasługi hojnego, miłosiernego i przystępnego władcy, postępującego z poddanymi „jako Ociec z syny” i będącego ich „ziemskim Bogiem”. Amplifikowane wydobycie rysów postaci poprzez ukazanie zachowania i pełnego uprzejmości gestu króla w czasie podróży ze Szwecji do Gdańska dodaje dynamizmu portretowemu ujęciu postaci władcy. Autor przypomina również mowę króla Szwecji wygłoszoną do zgromadzonych przed nim wysłanników Rzeczypospolitej.

W partiach mówiących o konieczności stawiania urzędnikom państwowym wysokich wymagań ujawnia się *genus deliberativum* z przewagą czynnika doradczego (*suasio*). Narrator nakłania do przemyślanego dobierania osób spełniających określone warunki: majątkowe, intelektualne, moralne. Bardzo starannie uzasadnia swoje stanowisko, a dla dodatkowego poparcia i wzmocnienia daje przykład pozytywnej postawy i właściwego działania podkanclerzego Pstrokońskiego. Natomiast w partiach ukazujących ogólne zasady postępowania człowieka widać wyraźny wpływ form *generis deliberativi* i *generis demonstrativi*.

Wiedzę o naturze człowieka, jego potrzebach i dążeniach buduje autor, jak się wydaje, przede wszystkim w oparciu o etykę chrześcijańską, nie brak tu także pewnych elementów filozofii stoickiej z jej pochwałą cnoty i umiaru. W warstwie językowo–stylistycznej poglądy wyrażone zostały przy pomocy sentencji i przysłów, odwołań do powszechnych sądów i przekonań, zasad sprawiedliwości, korzyści, honoru. Argumenty sformułowane przez autora mają niekiedy charakter odwołań do najbliższej historii (postać i czyny Strusa) lub emocji i woli odbiorcy. Narrator stara się wywołać w odbiorcy uczucia gniewu i oburzenia, zachęcić do działania. Retoryczne *move* ujawnia się w odwołaniach do patriotycznych uczuć odbiorcy, jego poczucia sprawiedliwości, woli działania, służenia królowi i Koronie.

W konstrukcji ostatniej części utworu: *Wiek trzeci: Małżeństwo* wzięły udział przede wszystkim formy *generis demonstrativi*. Pochwała życia szlacheckiego — ziemianina ujawnia się

poprzez wydobycie na plan pierwszy jego codziennych zajęć związanych z gospodarowaniem na roli, hodowlą, sadownictwem, zakładaniem pasiek i stawów. Narrator–bohater skrupulatnie wylicza czynności gospodarza, ich użyteczność dla rodziny, środowiska społecznego i naturalnego otoczenia człowieka. Literacka amplifikacja przez stopniowanie (*incrementum*) i przez nagromadzenie (*congeries*) prowadząca do idealizacji bohatera i sakralizacji wizji szczęśliwego „życia gospodarstwa” ma swoją tradycję, wystarczy przywołać *Żywot człowieka poczciwego* Mikołaja Reja czy *Pieśń świętojańską o sobótce* Jana Kochanowskiego — rodzime, polskie realizacje mitu arkadyjskiego.

Utwór Pieniążka, w przeciwieństwie do dzieła Reja czy Kochanowskiego, nie zawiera pochwały piękna wsi, a jedynie refleksję o gospodarstwie. Głosząc pochwałę „życia gospodarstwa” autor odradza jednocześnie „życie dworskie” i ukazuje jego ujemne strony.

Utworowi Pieniążka brak wyraźnego podsumowania, zakończenia (*peroratio*). Sygnałem końca dzieła jest powrót narratora do problematyki moralnej, uogólnienie koncepcji natury człowieka i życia ludzkiego oraz zdanie mówiące o starości, „która bywa uciezna za powściągliwą młodością”. Zakończenie utworu ma emocjonalny charakter, wydaje się nawet bardziej patetyczne niż wstęp.

Konwencje retoryczne wyznaczają również konstrukcję postaci utworu. Autor zastosował różne formy charakteryzowania postaci. Najczęściej jednak operuje kategorią większego zbiorowiska ludzi: „towarzystwo”, „franty” krakowskie, dworzanie, ludzie rycerscy, „pany”. Ze zbiorowości szlacheckiej autor wyodrębnia niekiedy kilka czy kilkanaście postaci przez podanie ich nazwisk. Są to swego rodzaju rejestry osób zasłużonych na wojnie czy też odbywających wraz z bohaterem podróż do Szwecji w celu powiadomienia Zygmunta Wazy o wynikach elekcji w Polsce.

Dzieło jest w pewnym sensie wizerunkiem Rzeczypospolitej uczynionym z punktu widzenia średniozamożnego szlachcica. Ukazuje, jak na przełomie XVI i XVII wieku ulegały przebudowie mechanizmy władzy, kształtowała się warstwa urzędnicza, stan o niemałych aspiracjach socjalno–politycznych. Interesy i sprawy jednostek, wybijających się rodów zaczęły dominować nad interesem ogółu szlacheckiego. *Ethica albo Zwierciadło żywota* daje świadectwo zapoczątkowanemu już wówczas procesowi kumulowania godności państwowych i własności w rękach wyodrębniającej się spośród szlachty grupy „panów”, gromadzących ziemię kosztem mniejszych braci¹⁰. Autor szeroko omawia i krytycznie ocenia politykę rozszerzania majątności. W końcowych partiach drugiej części dzieła oskarża „panów” o zbrodnie i dla potwierdzenia tego sądu przedstawia losy swego brata. Konsekwentnie unika wymieniać nazwisk osób ocenianych ujemnie, postaci negatywnych ze względu na rolę, jaką odegrały w jego życiu czy też w życiu szlacheckiego ogółu. Można się jedynie domyślać, iż krytykowany przez autora pieczętarze króla Stefana to Jan Zamoyski i Wojciech Baranow-

¹⁰ O sytuacji społeczno–politycznej Polski na przełomie wieków pisze: A. Mączak, *Przełom stulecia — przełomem losów Rzeczypospolitej?*, [w:] *Przełom wieków XVI i XVII w literaturze i kulturze polskiej*, red. B. Otwinowska i J. Pelc, Wrocław–Warszawa 1984, s. 33–46.

ski. Raz tylko uczynił Pieniążek odstępstwo od tej zasady i wymienił z imienia i nazwiska krakowskich „frantów”, ale tylko tych, którzy już zmarli i nie pozostawili potomstwa. Chwali natomiast imiennie biskupa przemyskiego i podkanclerzego Macieja Pstrokońskiego. Jest on dla autora przykładem człowieka sprawującego swój urząd w sposób rozumny i zadawalający wszystkich. Utwór Pieniążka przynosi również pochwałę Stefana Batorego, mądrego polityka, i moralno–psychologiczny portret Zygmunta III, o którym była już wcześniej mowa.

Retoryczne konstrukcje znacznych partii utworu są wynikiem integracji w obrębie jego struktury różnych elementów: biografii pochwalnej z epicką narracją wspomnieniową i „zwierciadłami” króla, urzędnika państwowego. Całość dodatkowo wzbogacają elementy publicystyki politycznej, również ukształtowane retorycznie.

Oddziaływanie konwencji retorycznych uwidacznia się ponadto w konstrukcji narratora i wyodrębnieniu czasu narracji od czasu „fabularnego”. Związane z czasem opowiadania sytuacje narracyjne występują w charakterze kompozycyjnej zasady porządkującej elementy epickiej rzeczywistości. Akcentują konieczność zwięzłego potraktowania przedstawionego zagadnienia czy też konieczność podjęcia nowego tematu, motywują postępowania autora rezygnującego z wyjawienia nazwisk bohaterów ukazanych wydarzeń.

4.

Narrator–bohater zajmuje centralne miejsce w strukturze utworu i odznacza się „wszechwiedzą” właściwą narratorowi powieściowemu, całkowicie panuje nad ukazywaną problematyką, bierze udział we wszystkich konkretnych sytuacjach, wypadkach. Utwór daje pełnego życiorysu bohatera. Wiele spraw autor–narrator wylicza pobieżnie, punktowo, wiele pomija. Dobiera fakty biograficzne i naświetla je tak, aby uwypuklić swoje zasługi dla kraju i krzywdy, jakie uczyniono jego rodowi. Pragnie udowodnić, iż realizował w życiu ideały szlacheckie i był wzorowym „synem Rzeczypospolitej”. Prezentując kolejne etapy swojego życia autor–narrator zmierza do wydobycia spraw szerszych, różnorodnych zjawisk życia obyczajowego, społecznego, politycznego. Dyskusja na ważne aktualne tematy społeczne stanowi drugi — równorzędny obok zamiaru ukazania przebiegu własnego życia — cel utworu Pieniążka.

Narracja prowadzona jest w porządku chronologicznym, odstępstwa od naturalnego, wyznaczonego rzeczywistym przebiegiem zdarzeń toku opowiadania są nieliczne i nieznaczne. Czas „fabularny” utworu rozpoczyna nauka narratora–bohatera w kolegium jezuickim. Punktem dojścia jest dojrzałość: założenie rodziny, spokojne ziemiańskie bytowanie. W opowieści Pieniążka odnajdujemy popularny w wielu biografiami renesansowych stereotyp młodości burzliwej i myślącej oraz rozumnej, statecznej dojrzałości podporządkowanej służbie publicznej. Zdarzenia życia bohatera dzieją się w czasie, ale czas jest wyznaczony w sposób ogólny, mało precyzyjny. Autor nie odnotowuje żadnych dat. Z jednej strony czas utworu określają fazy życia ludzkiego, a z drugiej — rzeczywisty czas historyczny, ujawniający się w przywoływanych wydarzeniach i faktach historycznych (ucieczka Henryka Walezego

z Polski, panowanie Stefana Batorego, jego wyprawy wojenne, elekcja Zygmunta Wazy oraz syntetycznie ujęty dwudziestoletni okres jego panowania, i wreszcie rokosz Zebrzydowski (jako wydarzenie najbliższe sytuacji narracji). W autobiografii istnieje tylko następstwo czasowe: zdarzyło się to, a później tamto. Utwór mówi o przyczynach zdarzeń. Ukazuje bohatera, jak zmienia się na gorsze albo na lepsze — przede wszystkim za sprawą innych, pod wpływem przyczyn zewnętrznych: „nędzy”, „invidiej” bliski jest zguby, ale „żagle prawi wiatrom rozpuściwszy inszym” życie swe zmienia i pozycję społeczną umacnia.

Czas w *Ethica albo Zwierciadło żywota* jest nieustannie wartościowany. Autor ujemnie ocenia współczesność i cały okres panowania Zygmunta III. Kryterium oceny stanowi sprawiedliwe traktowanie osób i rodów zasłużonych dla państwa oraz „dobro Rzeczypospolitej”. Zawierającej wiele luk i przeskoków linii czasu odpowiada często bliżej nie określona i nieciągła przestrzeń. Autor–narrator z zasady nie podaje nazw miejscowych. Wymienia jedynie wioski należące do niego i jego rodu oraz nazwy miejsc, w których był jako żołnierz Batorego czy poseł do Szwecji. Historia narratora–bohatera układa się w kształt fabuły egzemplacyjnej o wzorowym „synu Rzeczypospolitej” i jej podporządkowane zostały wszystkie elementy struktury utworu.

W konstrukcji narracji widać wyraźnie próby komponowania ciągów zdarzeniowych i łączenia faktów w związki przyczynowo–skutkowe. Dotyczy to zarówno wątku dziejów bohatera, jak i ukazanych problemów obyczajowych, społecznych, politycznych czy prawnych. Świadczy o tym np. sposób prezentacji okresu wczesnej młodości i wpływu wychowania na zmianę postępowania i wybór nowego stylu życia. Zdaniem autora–narratora dobre wychowanie, zasady wpojone w szkole jezuickiej uchroniły go od moralnego upadku w okresie pobytu w Krakowie. Umożliwiły odejście od złego towarzystwa i powzięcie słusznej decyzji życiowej. Można sądzić, iż pod wpływem duchowości jezuickiej w późniejszym okresie życia zamierzał autor — za przykładem brata — zostać rycerzem maltańskim. Zamiar wstąpienia do zakonu rycerskiego może świadczyć o atrakcyjności w pewnych kręgach społeczeństwa szlacheckiego wzorca żołnierza Chrystusowego (*miles Christianus*).

Autor jest przede wszystkim członkiem swego stanu oraz obywatelem Korony. Podkreśla fakt trwającej kilka lat nauki w kolegium jezuickim, którego wychowankami są członkowie zasłużonych i powszechnie znanych w Polsce rodów. Postawa taka świadczyć może nie tylko o kulcie dla wiedzy, ale i o pragnieniu wykazania, iż autor–narrator jako człowiek w miarę wykształcony w tak wybitnej szkole ma prawo wypowiadać się w sprawach publicznych i brać udział w zarządzaniu państwem.

„Fabularnie” ukształtowane zostały także partie ukazujące krakowskie perypetie narratora–bohatera i kontrastowo zestawione z relacją o nauce w jezuickim kolegium. Niektóre szczegóły służby w krakowskiej rocie zostały plastycznie rozwinięte i opowiadanie o niej wyróżnia się w informacyjno–sprawozdawczej narracji o wydarzeniach życia autora. Styl narracji w tych partiach utworu zbliża się do potocznego języka mówionego. Występki młodości ukazane są szczerze i z pewną ironią, a nawet humorem. Za wyrażonymi wprost

surowymi naganami próżniaczego życia „młodzików” kryje się jakby nutka swoistego podziwu dla „forteli frantów”.

Wyraźne próby zastosowania konstrukcji narracyjnych zawierają fragmenty relacji z poselstwa do Szwecji. Opowiadanie nastawione jest tutaj na odtworzenie działań, eksponowanie zasług bohatera, a także na przybliżenie postaci króla, stworzenie jego portretu jako wzoru władcy doskonałego. Partie narracji odznaczające się cechami fabularnej konstrukcji skutecznie przełamują schemat „zwierciadlanego” zapisu, statyczność utworu.

Istotnym typem struktury narracyjnej autobiografii jest konflikt bohatera z innymi ludźmi. Dwie pierwsze części autobiografii zamyka informacja o zmianie życia lub też postanowieniu jego zmiany. Decyzje wyboru innego modelu życia, nowej drogi posiadają kształt konkluzji przedstawionej wcześniej relacji, powstały w sytuacji dramatycznego konfliktu bohatera z otoczeniem, zagrożenia jego pozycji społecznej, przyszłości. Nagły zwrot w dziejach bohatera, stanowiący pewnego rodzaju „nawrócenie” dynamizuje statyczną narrację, a przedstawiony ciąg fabularny uprawdopodobnia i czyni bardziej atrakcyjnym dla czytelnika. W ten sposób zrealizowane zostają nie tylko funkcje poznawcze utworu, ale również funkcja *movere* — odwołanie do emocji i woli odbiorcy. Przy pomocy metody amplifikacji wydobywa autor z wydarzeń zamykających kolejne części utworu tkwiące w nich wartości etycznej nauki i emocjonalnego, ekspresywnego oddziaływania na odbiorcę.

Narrator sytuuje siebie w roli zbliżonej do społecznej roli „starca”. „Starzec” to ktoś, kto ma prawo posłużyć się wartościującą opozycją: „dawniej–dziś”, to osoba obdarzona społecznym zaufaniem, szczególnie uprawniona do udzielania przestróg i rad. Bohater *Zwierciadła* jest konkretną, realną postacią, odpowiadającą osobie istniejącej w rzeczywistości, ujawnionej w tytule dziełka i z nią tożsamej. Nie znamy z tekstu ani imienia, ani nazwiska bohatera, miejsca jego urodzenia, imion rodziców. Po kronikarsku, lakonicznie i ogólnikowo odnotowuje autor zdarzenia z życia prywatnego. Życie osobiste, rodzinne znalazło swe odbicie jedynie w postaci wzmianki o trzykrotnym zawarciu małżeństwa i doczekaniu się potomstwa przez autora. Sprawy ekonomiczne, własny prestiż, pozycja majątkowa są stawiane przez autora na pierwszym miejscu, one skupiają jego uwagę i są głównym przedmiotem relacji. Pochwały i nagany wypowiada narrator–bohater w imieniu zbiorowości — „nas uboższych”. Przemawia także od siebie jako członek „starożytnego rodu” i „syn Rzeczypospolitej”. Ukazaniu tragicznej sytuacji kraju służą dydaktyczne refleksje nad chaosem niszczącym wszelkie wartości. Rzeczywistość kraju ogarniętego wojną (rokosz Zebrzydowskiego) skłania narradora do refleksji i przestróg wypływających z przekonań religijnych, społecznych i etycznych szlacheckiego ogółu. Autor ukazuje narastanie antagonizmów społecznych prowadzących do rozpadu państwa. W systemie odniesień narradora–bohatera najwyższą wartością jest dobro Korony i ono decyduje o ocenie zdarzeń i czynów postaci. Nagromadzenie pozytywnych i negatywnych scen, sytuacji, wydarzeń najczęściej pełniących funkcję *exemplum* i umożliwiających sformułowanie oceny ma służyć przypominaniu społecznych ideałów, wzorców osobowych oraz wyupukleniu aktualnych problemów politycznych i społecz-

nych. Pewne dysproporcje w narracji wynikają z postawy narratora i jego emocjonalnego stosunku do przedstawionej rzeczywistości. Autor ukazuje społeczne i moralne skutki niewłaściwej polityki rozdawania urzędów i nagradzania zasług.

Siebie przedstawia w jak najlepszym świetle, jako rycerza i dworzanina, posła do wybranego na króla Polski Zygmunta Wazy, a więc człowieka używanego do ważnych misji. Nawet przyznanie się do błędów służy uwypukleniu czynów godnych, dobrych. Narrator nieustannie podkreśla swe „zasługi stateczne i krwawe”, gotowość służby dla państwa we wszelkich okolicznościach „*bello et pace*”. Idealizacja bohatera została przeprowadzona z jednej strony przez apoteozę postaci dworzanina–rycerza, a z drugiej — przez hiperbolizację jego czynów i zasług. Bohater jest przykładem rozważnego, wiernego dworzanina i wzorowego rycerza. Wziął udział w wyprawach Stefana Batorego na Gdańsk, Połock, Wielkie Łuki i został za „powolność” swą „promowany i u króla, i hetmana”. Król Stefan Batory jest dla bohatera wzorem doskonałego polityka, a czasy jego panowania okresem sprawiedliwości i spokoju w państwie. Śmierć króla, który był „jako Ociec syny”, zmienia życie bohatera i losy kraju: „Bóg śmiercią prędką królewską wszystko odmienił”.

Ujawniające się w stosunku do własnej osoby i biografii panegiryczne nachylenie dyktuje materiał egzemplifikacyjny: autor–narrator wydobywa własne zasługi i krzywdy, których doznał za sprawą „panów” w okresie panowania Zygmunta III. Pod wpływem klęsk życiowych bohater ostatecznie wybrał „życie gospodarstwa”, który ocenia jako najszczęśliwszy, pozwalający żyć w zgodzie z samym sobą i otoczeniem.

Bohater *Ethica albo Zwierciadło żywota* jest w pewnej mierze „człowiekiem bawiącym się”, „człowiekiem zabawy” — *homo ludens*. Łacińskie *ludo, ludere* posiadało w XVI i XVII w. znaczenie odpowiadające naszemu dzisiejszemu „bawię się”, a także „zajmuję się czymś dla rozrywki, dla przyjemności”. „Zabawa” w sensie staropolskim oznaczała formę zajęcia, pracy, wypełniania obowiązku przynoszącego zadowolenie i poczucie szczęścia, niezależności, swobody. *Homo ludens* to człowiek, który życie traktuje jako przyjemność, szczęśliwe i w miarę beztrudnie spędzanie czasu¹¹. Takim zajęciem podejmowanym przez bohatera ze względu na tradycję szlachecką, dla pożytku, ale i dla przyjemności, była hodowla koni. Hodowli koni poświęcił Pieniążek utwór *Hippika albo Sposób poznania, chowania i stanowienia koni*¹². Nadmienia o nim w autobiografii:

A koni zwłaszcza najwięzszy pożytek z przychowku bywał. Bo i po kilkaset złotych i lepiej wychadzał, których obyczaj osiadania, ćwiczenia, gdyż to nasza zabawa do zdrowia zadzierżenia przyrodzona z przodków naszych napożyteczniejsza i stąd rzeczeni *Equites* podałem wam przy tym zebranie tego.

(E, 182–183)

¹¹ Zob. J. Pelc, *Bohaterowie literaccy a wzorce osobowe w czasach polskiego renesansu oraz baroku*, [w:] *Problemy literatury staropolskiej*, red. J. Pelc, Seria 3, Wrocław–Warszawa 1978, s. 31.

¹² K. Pieniążek, *Hippika albo Sposób poznania, chowania i stanowienia koni*, (b. m.) 1607. Egz. Bibl. Gdańskiej PAN, sygn. Va: 5058, 8.

Przytoczony fragment może być świadectwem wyraźnie zarysowanej i nieustannie podtrzymywanej łączności autora–narratora z odbiorcą. Łączność ta wynika z przeświadczenia o wspólnocie przekonań religijnych, społecznych, moralnych. Autor oddziałuje na odbiorcę poprzez przedstawiony ciąg fabularny, składający się na obraz jego żywota, ale również poprzez formułowane wprost zalecenia, pochwały i nagany. Bezpośrednio do formalnie ujawnionego w tekście adresata zbiorowego — „braci szlacheckiej” — kierowane są moralistyczne komentarze, sentencje i napomnienia.

5.

Autobiografia Krzysztofa Pieniązka stanowi świadectwo tego, jak autor odczytuje i rozumie własne życie, jak widzi i ocenia siebie na tle innych, co sądzi o społeczeństwie, w którym żyje. Przedmiotem wskazań etycznych są: działalność jednostki (przede wszystkim jednostki obdarzonej władzą) i grup społecznych na rzecz narodu, państwa. Interesują autora również ogólne zasady, którymi powinien się kierować każdy człowiek. Szereg uwag odnosi się do walorów różnych modeli życia: dworskiego, rycerskiego, ziemiańskiego. Tylko pośrednio mówi autor o potrzebie i wartości małżeństwa, podkreśla przy tym zasadę równości majątkowej męża i żony. Nieco wyraźniej wskazuje na wartość rodziny (potomstwa) i łączy to przede wszystkim z pochwałą życia szlachcica–ziemianina, które jest, w przekonaniu autora, najwartościowszym i najbardziej godnym polecenia modelem życia. Autor ustosunkowuje się do wzorców osobowych: rycerza, dworzanina i ziemianina, wartościuje je, gromadząc przykłady ich walorów i braków. Siebie prezentuje jako człowieka dobrze wychowanego. Nieobce jest mu uczucie rozczarowania i goryczy. Trwałe oparcie, spokój i szczęście osiągnął wybierając „życie gospodarstwa”. Z pochwałą życia ziemianina wiąże się u Pieniązka pochwała umiaru, pożytku i wewnętrznej równowagi, którą daje praca na roli.

Z obserwacji życia społecznego wyprowadza autor praktyczne wnioski i wskazania etyczne. Dotyczą one urzędników i — szerszej — wszystkich obywateli. Autor jest zaniepokojony sytuacją średniozamożnych rodów, ich pozycją: uhonorowane w przeszłości, dziś krzywdzone i pomijane w rozdziale dóbr i zasług ponoszą jedynie straty materialne i cierpią moralnie. Wartości ekonomiczno–materialne i psychiczno–duchowe, takie jak sława, zaszczyty, znaczenie, wymienia autor z reguły na pierwszym miejscu, co pozwala sądzić, iż przywiązywał do nich znaczną wagę. Czyny doniosłe łączą się, w przekonaniu autora, z własną, bezpośrednią korzyścią, dlatego Pieniążek mocno akcentuje konieczność świadczenia na rzecz państwa, które powinno właściwie oceniać zasługi. Wskazuje, iż urzędnicy państwowi muszą kierować się względem na „zasługi”, a nie na „osoby”, działać sumiennie i sprawiedliwie. Obowiązek społeczny każdego obywatela zawiera w sobie, według autora, oprócz wspomnianych świadczeń także ograniczenie osobistej swobody przez przestrzeganie danego każdemu zakresu działania, przez poddanie się prawu i posłuszeństwo władzy. Z tego punktu widzenia oskarża „panów” o nadmierne ambicje, wynoszenie się nad brać szlachecką, nieprzestrzeganie praw i przypisywania sobie władzy należnej królowi:

(...) chcąc się popisywać potencją swą dowieść nie zaniechali władzę swoje ukazując, że wołą i rozkazaniem królewskim odmieniać mogli. Jakoż dowodzili co chcieli, już nad dostojęństwo Pańskie więcej coś sobie uzurpując, że już ledwo przed sobą padać nie kazali, Bogu się prawie podobnymi czyniąc.

(E, 176)

W etycznej ocenie postaw jednostki i spraw społecznych występują w utworze różne kryteria wartości: od przyjemności, radości i poczucia szczęścia do użyteczności i ważnych potrzeb ekonomicznych, politycznych. Najważniejszym jednak kryterium jest wzgląd na zachowanie stałej i umiarkowanej postawy wobec życia, dającej trwale zadowolenie. W wymiarze życia społecznego najistotniejszym kryterium oceny wydaje się działanie zgodne z pojęciem sprawiedliwości i użyteczności.

Niektóre poglądy autora–narratora mogą budzić wątpliwości czytelnika jako sprzeczne z pojęciem *humanitatis*; mogą one świadczyć o braku pewnych cnót. Za przykład niech w tym miejscu służy pogląd autora wyrażony w sformułowaniu; „jako kto idzie na cię, tak mu oddawaj”, rozwinięty i uzasadniony następująco:

Stając zawsze w obronie z każdym, a szkoda sie dawać uwodzić złym żądzom albo afektom przeciw nieprzyjacielowi i owszem, jeśliby sie trafiło (jako on pisze), żeby wpaść w wodę po pas, podaj mu rękę, a wyrwi go z niebezpieczeństwa. Lecz gdybyś go ujrzał tonącego, żeby mu się w uszy poczęło zalewać, nastąpić na łeb i pogrążni go. Przeto szkoda poczynać co takowego z nim, poki nie ujrzysz pewnego sposobu i miary ku pogrążnieniu go.

(E, 179)

Wyznanie to odzwierciedla mentalność przeciętnego szlachcica, jego rozumienie kwestii godności osobistej. Poprzedziło je opowiadanie o tym, jak „to przyjaciel jeden słodki jako chrzan” doprowadził do tego, że Pieniązka skazano na banicję. Bohater utworu działa zgodnie z zasadą, iż szlachcic nie może znieść krzywdy wyrządzonej mu przez osobę równego stanu. Obyczajowość szlachecka wymagała rewanżu, zemsty, dochodzenia uchybień. Postępowanie takie było zgodne z przyjętym społecznie sposobem zachowania¹³.

Propagowane przez autora ogólne zasady etyczne dotyczące każdego człowieka wskazują na potrzebę i wartość wysiłku myślowego. We wstępie i w zakończeniu utworu Pieniązka podkreśla przeznaczenie człowieka do prawdziwie ludzkiego zachowania, do otwartości i ruchliwości, samodzielnej refleksji umysłowej, kształtowania swego życia i świata w sposób zgodny z kondycją i godnością ludzką. Istotnym rysem *Ethica albo Zwierciadło Żywota* jest pochwała rozumu, który odróżnia istotę ludzką od zwierzęcia.

W przekonaniu Pieniązka o potrzebie zachowania stałej i zrównoważonej postawy duchowej widać wpływ stoicyzmu. Z etyki starożytnej zaczerpnął też autobiograf ujęcie rozumu

¹³ Zob. E. Kuchowicz, *Obyczaje staropolskie XVII–XVIII wieku*, Łódź 1975, s. 583.

jako jednej z zasadniczych dyspozycji postępowania. W szczegółowych wskazaniach etycznych autor w zasadzie nie odwołuje się do przykazań religijnych. Stanowisko religijne twórcy ujawnia się we wstępie utworu, na marginesie uwag o roli króla w państwie i w zakończeniu utworu.

W drugiej części dzieła odwołuje się autor do wpływu woli Boga na losy jednostek i historię narodu. Wpływy chrześcijańskiej filozofii człowieka zaznaczają się w poglądach autobiografa na naturę człowieka. Wydaje się, iż są one echem myśli św. Tomasza z Akwinu, jego koncepcji ludzkiej osoby jako *compositum* duszy i ciała, gdzie dusza jest czynnikiem organizującym i formującym materię.

Jako model myślenia i działania proponuje autor naśladowanie. Przedmiotem naśladowania powinny być, w przekonaniu Pieniążka, antyk, jego kultura i postawa wobec rzeczywistości, reguły postępowania wypracowane przez przodków. Autor proponuje postawę naśladowczą i przeciwstawia ją postawie tych, którzy „ustąpiwszy z bitego gościńca, nie naśladowując tropów cnotliwych przodków swych przykładami świętobliwymi ich” — „ku pewnemu kresowi i uciężnemu przyść nie mogą, jedno ku zgubie i przez wszytek bieg żywota swego utrapieniu”. (E, 152) Autor sądzi, iż należy wzorować się na przodkach, korzystać z dobrych wzorów przeszłości bliższej i dalszej, tak w życiu jednostkowym, jak i społecznym. Postawa naśladowcza jako postawa filozoficzno–intelektualna była jedną z typowych postaw kultury umysłowej renesansu. Udział pojęcia „naśladowanie” w kształtowaniu ogólnego stosunku do kultury jest — według badaczki kultury renesansu, Alicji Kuczyńskiej — problemem o wiele szerszym niż sprawa metod poetyckich i przedmotu poezji¹⁴.

W przypadku *Ethica albo Zwierciadło żywota* mamy do czynienia z próbą „naśladowania” gatunku „zwierciadła”, jego podstawowych wyznaczników i metod konstruowania narracji, przedstawiania życia ludzkiego. Utwór odwołuje się również do funkcjonujących społecznie wzorców osobowych i ideałów społeczno–politycznych. Wszystkie elementy utworu podporządkowane zostały nadrzędnej koncepcji dzieła, które poprzez dzieje własnego żywota autora miało pouczać i skłaniać do zajęcia określonej postawy życiowej. „Naśladowanie” wiązało się tu z koniecznością istotnych przekształceń schematu biograficznego, koncepcji narratora–bohatera i rzeczywistości ukazanej w utworze.

6.

Gatunkowa przynależność *Ethica albo Zwierciadło żywota* do autobiografii nadaje utworowi określone ramy kompozycyjne. Mimo różnorodnych komponentów utworu („zwierciadła” króla, kanclerza, elementy publicystyki) wszystkie jego składniki podporządkowane zostały autobiografii. Świadczy o tym konstrukcja „zewnętrzna” obejmująca niemal całość przebiegu życia, sygnalizowana już w tytule (*Żywot*) oraz konsekwentne eksponowanie etapów życia,

¹⁴ Zob. A. Kuczyńska, *Człowiek i świat. Wątki antropologiczne w poetykach Renesansu włoskiego*, Warszawa 1976, s. 99–122: *Naśladowanie — model myślenia i działania*.

które równocześnie pełnią funkcję kompozycyjną w podziale utworu na poszczególne części. Dominantę kompozycyjną utworu stanowi narrator–bohater tożsamy z osobą autora wymienionego z imienia i nazwiska w tytule dzieła. W układzie elementów autobiografii można dostrzec dwa podstawowe i działające równolegle czynniki kompozycyjne: chronologię ukazanych wydarzeń życia oraz tendencję pochwalną i normatywno–oceniającą. Dobór faktów, związki zachodzące między nimi oraz przebieg wydarzeń umiejscowionych na rozległej płaszczyźnie społeczno–politycznej (historia obejmująca okres królowania Stefana Batorego i dwudziestolecie panowania Zygmunta III) realizują przede wszystkim autorską koncepcję wiernego przekazu dziejów życia oddanego królowi dworzanina i dobrego „syna Rzeczypospolitej”. Całość przekazu dostosowana jest do mentalności i gustu przeciętnego szlachcica polskiego z początku XVII w. Być może, fragmenty mówiące o skazaniu bohatera na banicję i o posądzeniu go o zabójstwo budziły wątpliwości moralne ówczesnego czytelnika. Podkreślić jednak należy, iż opowiadanie o tych faktach podporządkowane zostało motywowi nieszczęść i krzywd w życiu bohatera, co na pewno łagodzi ich wymowę. Luki i opuszczenia w opowiadaniu o własnym życiu mogą budzić nieufność odbiorcy. Zastosowana przez autora konwencja „zwierciadła” nie wymagała jednak ujawnienia bliższych szczegółów biografii bohatera.

Autor na pewno nie był postacią tak jednoznacznie pozytywną, jak starał się to przekazać w swoim *Żywocie*. Od 1602 r. prowadził nieustanne spory z parafią w Małogoszczy. W 1619 r. został w Trybunale Koronnym w Lublinie skazany na banicję za zabór dziesięcin, przywłaszczenie gruntów plebańskich, wyrąb lasu i inne szkody. Zmarł prawdopodobnie w 1619 r. jako banitowany i ekskomunikowany. Pośmiertne zniesienie z Pieniążka ekskomuniki wyjednał opiekun „dziełek”, chorąży krakowski Marcjań Chełmski, który w 1622 r. doprowadził do ugody z proboszczem w Małogoszczy. Wątpliwości historyków budzi opowiadanie Pieniążka o poselstwie do Szwecji, nie znaleziono bowiem potwierdzenia tego faktu w dostępnych źródłach¹⁵. Wiadomości te mogą skłaniać do rozważań na temat relacji: życie — literatura. Pokazują one, jak znaczne bywają pisarskie odstępstwa od realnej rzeczywistości lub raczej — jak istotnym przekształceniom ulegają fakty realnego życia w utworach literackich. Istotniejsze dla oceny wartości utworu wydaje się jednak to, że utrzymany w konwencji „zwierciadła” mógł być atrakcyjny dla siedemnastowiecznego czytelnika: przypominał pewne wzorce osobowe i przedstawiał historię życia niewątpliwie interesującego człowieka.

---

¹⁵ Zob. biogram H. Kowalskiej w: *Polski słownik biograficzny*, t. XXVI, Wrocław 1981, s. 100–101.